

VP0027

भोपाळची दुर्घटना : अपराध कोणाचा व कोणता ?

वसंत पळशीकर

- १ -

भोपाळची दुर्घटना घडल्यापासून वृत्तपत्रांमधून सतत बातम्या व लेख येत आहेत तेथे नेमके काय घडले, जे घडले त्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत होत्या, नंतरच्या काळात समाजातील वेगवेगळ्या घटकांची वागणूक कशी राहिली, इत्यादीं संबंधीचे चित्र अद्यापही पूर्णपणे स्पष्ट झालेले नाही.

हजारो लोकांना मारण्याच्या वा इजा पोचविण्याच्या बुद्धीने कोणी विषारी वायूची गळती होऊ दिली वा होईल असे पाहिले असे म्हणण्यास आज तरी काडीइतकाही आधार नाही. खरे तर असे मुद्दामहून सांगण्याची गरजच पडायला नको होती. पण भोपाळच्या दुर्घटनेचे वर्णन 'हत्याकांड' म्हणून केले जात आहे व त्यासाठी कोण जबाबदार आहेत तेही सुचवले-सांगितले जात आहे. शब्दाचा हा वापर चुकून घडत आहे असे म्हणता येणार नाही, कारण पुनःपुन्हा हा शब्द वापरला जात आहे. जेथे हत्या घडते तेथे कोणीतरी एक 'हत्यारा' असतो आणि हत्या करण्यामागे त्याचा काही हेतूही असतो हे गृहीत असते. युनियन कार्बाईड या बहुराष्ट्रीय कंपनीने, वा तिला पुढे करून आणखी कोणत्या षडयंत्राने हे हत्याकांड घडवून आणले, असे सरळसरळ वा आडवळणाने सुचविण्याचा प्रकार प्रत्येक घटनेचे राजकीय भांडवल करण्याच्या प्रकारातला, म्हणून घृणास्पद भाग म्हटला पाहिजे.

भोपाळची घटना अपघातानेच घडली ; पण हा अपघात होण्याची गरज नव्हती. आता असे लक्षात येत आहे की, भोपाळला जो घटनाक्रम घडून मेथिल-आयसोसायनेट या द्रवाचे वायूत रूपांतर झाले व प्रचंड दाब निर्माण होऊन टाकी फुटली ; नेमका तसा घटनाक्रम घडण्याचा धोका संभवतो, व तसे घडल्यास सुरू होणारी साखळीप्रक्रिया काबूत आणणे आवाक्याबाहेरचे असण्याची शक्यता आहे, असा इशारा तज्ज्ञांनी मुख्य अमेरिकन कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना

न. भा. १

जुलैमध्येच दिला होता. मेथिलआयसोसायनेट साठविलेल्या टाकीत पाणी मिरपल्यास अशी एक रासायनिक प्रक्रिया घडून येईल की जीमुळे उष्णता वाढेल व द्रवाचे वायूत रूपांतर होईल ; व या प्रक्रियेचा वेग व परिणाम एवढा मोठा असेल की, प्रतिबंधक उपाययोजना कोलमडून पडण्याची दाट शक्यता राहील, अशी स्पष्टताही केली गेली होती.

अमेरिकेत या अहवालाची दखल कितपत घेतली गेली होती, कल्पना नाही. तो अहवाल येथील उच्च-पदस्थ अधिकाऱ्यांपर्यंत पोचलाही नाही असे दिसते. आतापर्यंत बाहेर आलेल्या माहितीवरून असे स्पष्ट झाले आहे की, विषारी वायूची अल्प प्रमाणात गळती होण्याचे प्रकार वेस्ट व्हर्जिनिया राज्यातील कारखान्यात व भोपाळच्या कारखान्यातही अनेकवार घडलेले आहेत. गळतीचे प्रमाण योगायोगाने इतके कमी राहिले, की डोळ्यात खुपण्याइतकी जीवित वा आरोग्यहानी झाली नाही. जी काही थोडी झाली तिची उपेक्षा करता आली वा तिचा 'बंदोबस्त' लावता आला. तज्ज्ञ काही म्हणोत, मोठा अपघात वगैरे काही होणार नाही अशी प्रौढी कंपनीच्या अमेरिकेतील व भारतातील अधिकाऱ्यांनाही वाटली असली पाहिजे. तज्ज्ञांच्या अहवालाकडे झालेल्या दुर्लक्षाच्या बुडाशी ही प्रौढी तर नव्हती ?

मेथिलआयसोसायनेट द्रव स्वरूपात राखण्यासाठी विशेष व्यवस्था करावी लागते व बरीच खबरदारी बाळगावी लागते. वायूमध्ये रूपांतर होऊन तो पसरल्यास परिणाम वाईट होतात हे माहित असल्यानेच संरक्षक व्यवस्थाही उभारलेली असते. म्हणून, कोणत्याही एका वेळी या पदार्थाचा मोठा साठा करावयाचा नाही, तो दिवसानुदिवस तसाच पडद्यावयाचा नाही हे पथ्य सांभाळायला लागते ; तसा रुढ संकेतही होता, पण तो भोपाळला पाळला गेला नाही, अशीही माहिती बाहेर आलेली आहे. या संदर्भात इशाराही देण्यात आला होता, बाहेर

आलेल्या माहितीवरून असेही दिसते की, यदा-कदाचित वायूची गळती सुरू झालीच तर त्या वायूचे निरुपद्रवी पदार्थात रूपांतर करण्यासाठीची उपाय-यंत्रणा चोख काम देण्याच्या अवस्थेत नव्हती. असे असूनही मेथिलआयसोसायनेटचा प्रचंड साठा तसाच राहू देण्यात आला. इथेही, अपघात घडून यावा या बुद्धीनेच हे सर्व चालले होते असा आरोप करणे नैर होईल. या बेपर्वाईमागेही, अपघात घडलाच तरी फार मोठा घडणार नाही या प्रकारची प्रौढी असण्याची शक्यता अधिक आहे.

ही प्रौढी आणि त्यापोटी उत्पन्न होणारा गर्व यांचा विचार स्वतंत्रपणे करायला हवा आहे. त्याकडे वळण्याआधी, या प्रौढीबरोबरची जी बेपर्वाई आहे तिचे स्वरूप आणि तिच्यामधील गंभीत अर्थ यांवर लक्ष केंद्रित करू. लहान प्रमाणावरील अपघात, त्यांत होणारी प्राणहानी वा इजा यांविषयी कारखानदार बेपर्वा असतो, कारण त्याच्या हिशेबी त्यापोटी करावा लागणारा खर्च (उदा., छावी लागणारी नुकसानभरपाई), एकंदर उलाढालीच्या संदर्भात नगण्य असतो. असे अपघात आपण व्यवस्थितपणे हाताळू शकू, अपघात अंगलट येणार नाही या पद्धतीने त्याचा बंदोबस्त करू शकू याची त्याला खात्री असते. कोणाकोणाचे तोंड, कान व डोळे कसे बंद करावयाचे ते माहीत असते, आणि तसे करून प्रकरण मिटविण्याचा खर्चही कारखानदाराच्या दृष्टीने मामुली असतो.

माणसाच्या प्राणांचे वा आरोग्याचे मोल हा उत्पादनखर्चाचा एक भाग बनतो, त्यांना स्वतंत्र व स्वयंभू असे मूल्य उरत नाही. माणसांच्या आरोग्याचे वा प्राणांचे मोल मोठे कधी मानावे या प्रश्नाचे उत्तर मग सरळच असे येते की, ज्यांचे प्राण गमावले असता वा आरोग्य बिघडले असता आपण फार मोठ्या खर्चात पडू त्यांच्याच प्राणांचे वा आरोग्याचे मोल तेवढे मोठे. ज्यांच्यामुळे आपणास व्यवहारात अधिक उत्पन्न होईल वा नफा होईल त्यांच्या आरोग्याची वा प्राणांची तेवढी किंमत करावी हा निष्कर्ष याच नाण्याची दुसरी बाजू होय.

आर्थिक लाभ वाढविण्याच्या दृष्टीने आपले खर्च कमी करण्याचा एक मार्ग, खर्चाचा बोजा दुसऱ्यावर

जेवढा हुशारीने, बनवाबनवीने वा कोडगेपणाने टाकता येईल तेवढा टाकून मोकळे होणे हाही असतो. आपण चालवीत असलेल्या उद्योगामुळे प्रदूषण होत असेल, आपण बाजारात आणीत असलेल्या मालामुळे लोकांचे आरोग्य बिघडत असेल, आपल्या कारखान्यात काम करणाऱ्या कामगारांना विशिष्ट आजार होत असतील तर त्याची जबाबदारी पत्करणे आधुनिक अर्थशास्त्राच्या दृष्टिकोनानुसार तर्कसंगत (‘रॅशनल’) ठरत नाही. असे करण्याने खर्च वाढणार असतो आणि लाभ घटणार असतो !

युनियन कार्बाईडच्या मालक-संचालक-व्यवस्थापकांची अक्षम्य बेपर्वाई आधुनिक काळातील आर्थिक व्यवहारांच्या बुडाशी असणाऱ्या विचारप्रणालीतून स्वाभाविकपणे निर्माण होणारी आहे. ती अपवादात्मक नाही. आधुनिक अर्थशास्त्रीय विचारप्रणालीचा अंगीकार करून केल्या जाणाऱ्या सर्व लहानमोठ्या आर्थिक व्यवहारांचे सामान्यतः हेच वळण आहे असे आढळून येईल. मानवी जीवित व आरोग्य यांची स्वतंत्रपणे कदर करणे या विचारप्रणालीनुसार तर्कविसंगत ठरते.

म्हणजे, खरे तर, विशुद्ध अर्थशास्त्रीय भूमिकेतून ‘बेपर्वाई’ या शब्दाचा वापरही आपणास करता यावयाचा नाही. बेपर्वाई हा शब्द वापरून आपण एक नैतिक निवाडा करीत आहोत. पण आजच्या शिष्टमान्य अर्थशास्त्रात नैतिक-अनैतिक या प्रकारचा विवेक बसत नाही. आर्थिक व्यवहाराच्या कसोट्यांनुसार युनियन कार्बाईडचे मालक-संचालक-व्यवस्थापक ‘बेपर्वाई’ दाखवीत नव्हते; उलट ज्या गोष्टींची जेवढी पर्वा करावयास हवी त्या गोष्टींची तेवढी पर्वा करण्यामधूनच त्यांनी तज्ज्ञांच्या इशान्यांकडे दुर्लक्ष केले होते. म्हणजेच, त्यांचे वर्तन शास्त्रशुद्ध व तर्कसंगत (‘सायंटिफिक’ व ‘रॅशनल’) होते. कारण नफातोटाचा हिशेब मांडून, अधिकांत अधिक लाभ कमीत कमी खर्चात पदरात पाडून घेण्याची पूर्ण पर्वा त्यांनी दाखविली होती.

प्रस्थापित, शिष्टमान्य अर्थशास्त्र अक्षरशः ‘अमानुष’ आहे; त्यात माणसाचे माणूस म्हणून स्वयंभू व स्वतंत्र असे काही मोल नाही.

कोणत्याही गोष्टीचे स्वयंभू व स्वतंत्र मूल्य कधी संपुष्टात येते? असाही प्रश्न विचारता येईल.

उत्तर तसे सरळ व साधे आहे : ज्या ज्या गोष्टी केवळ साधनरूप असतात त्यांना स्वयंभू व स्वतंत्र मूल्य उरत नाही.

माणूस स्वभावतः स्वार्थसंपादनासाठी धडपडत असतो; माणसामाणसांमध्ये स्वार्थसाधनेपोटीच संबंध निर्माण होत असतात; स्वार्थसंपादन ही माणसातील जन्मजात प्रेरणा असल्याकारणाने अधिकांत अधिक स्वार्थ साधणे यातच जीवनाचे सर्वोच्च श्रेय आहे; ही मनुष्यस्वभाव व जीवनविषयक धारणा एका अर्थी आधुनिकतेचे सारसर्वस्व आहे. आधुनिक अर्थ-शास्त्राची जन्मदात्री धारणाही तीच आहे माणसाचा स्वार्थ कशात आहे, या प्रश्नाच्या उत्तरावर, म्हणजे स्वार्थाच्या संकल्पनेत कोणता आशय भरला जातो, त्यावर मग सारे काही अवलंबून राहते. आधुनिक कालखंडात स्वार्थाचा अर्थ सत्ता, मत्ता व ऐंद्रिय सुख यांच्यात होणारी वृद्धी असा लावला गेला. आजही हाच अर्थ वरचढ आहे. स्वार्थसंपादन हे जीवनाचे सर्वोच्च श्रेय बनल्यावर इतर सर्व गोष्टी या हे साध्य गाठण्यासाठीची साधने बनल्या हे ओघानेच आले. कोणत्याही व्यक्तीच्या दृष्टीने, ती व्यक्ती सोडून, (म्हणजेच 'मो' खेरीज) इतर सर्व व्यक्ती याही साधने बनतात. तार्किक दृष्ट्या, कुटुंबातल्या व्यक्तींच्याही संदर्भात संबंधांना स्वयंभू व स्वतंत्र असे मूल्य उरत नाही; कारण मनुष्य व जीवन यांविषयीच्या या धारणेनुसार व्यक्ती कुटुंब करतात तेही स्वार्थसंपादनाचे एक साधन म्हणून.

या मनुष्यस्वभाव व जीवनविषयक धारणेची व तीमधून उत्पन्न होणाऱ्या शास्त्रांची व जीवनव्यवहारांची अंतिम शोकांतिका अशी की, स्वार्थाची व्याख्या सत्ता, मत्ता, ऐंद्रिय सुखोपभोग यांच्या अनुषंगाने केल्यामुळे, स्वार्थाची मात्रा जास्तीत जास्त वाढविण्याचा खटाटोप करणारी व्यक्ती स्वतःच्या सर्वांगीण माणूसपणाचेही मोल करणे अशास्त्रीय व तर्कदुष्ट मानते; एकंदरीतच माणुसकीविषयी बेपर्वा राहते. सत्ता, मत्ता व ऐंद्रिय सुखोपभोगाचे माध्यम या नात्याने शरीराला प्राणपणाने टिकवून घरण्याचा अट्टाहास आधुनिक जीवनव्यवहारांमध्ये आढळतो; पण निकोप मन व निरोगी शरीर यांची कदर व्यक्ती करीत नाही.

आजच्या आर्थिक-औद्योगिक व्यवस्थेच्या व तिचे अधिष्ठान असलेल्या 'शास्त्रीय' विचारप्रणालीनुसार युनियन कार्बाईड कंपनीचा व्यवहार पूर्णपणे तर्कसंगत व स्वाभाविक होता; इतकेच नाही तर, या चौकटीत तो उचितही होता. मनुष्यस्वभाव व जीवन यांसंबंधीची जी धारणा या पाठीशी आहे आणि जी आज आपण सारीच आधुनिक मंडळी 'शास्त्रपूत', 'बुद्धिनिष्ठ', 'तर्कसंगत' मानीत आहोत, ती स्वभावतःच, अंगभूतपणेच माणुसकी अप्रस्तुत व असंबद्ध ठरविणारी, अमानुष व अनैतिक आहे. आजची आर्थिक-औद्योगिक व्यवस्था व संस्कृती माणुसकीचा मुडदा पाडणारी नव्हे अक्षरशः इतर सर्व गोष्टींबरोबर माणसांनाही खात राहणारी व्यवस्था व संस्कृती आहे.

- २ -

घडलेच तरी लहानसहान अपघात घडत राहतील ही प्रौढी, आणि त्यापोटी उत्पन्न होणारा गर्व, कोठून येतो ?

मोठा अपघात घडवून आणू शकणाऱ्या ज्या नाना शक्ती आहेत, संभाव्य घटना आहेत त्यांवर आपले परिपूर्ण नियंत्रण आहे; त्या शक्तीचे वैज्ञानिक व तंत्रविद्यात्मक रहस्य आपणास पूर्णपणे अवगत आहे; आणि मोठा अपघात घडून येऊ नये म्हणून आवश्यक ती 'शास्त्रशुद्ध' व्यवस्था आपण उभारलेली आहे, अशी खात्री असल्याखेरीज प्रौढी वा गर्व उत्पन्न होऊ शकत नाही.

कोणकोणत्या परिस्थितीत मेथिलआयसोसायनेट या द्रवाचे रूपांतर वायूमध्ये होते, वायू टाक्यांमधून कसकसा निसटू शकतो, तो निसटल्यास त्यावर कोणती प्रक्रिया केली असता त्याचा भयानक विषारीपणा घालविता येतो, यांविषयी वैज्ञानिक/तंत्रविद्यात्मक पातळीवर कळावयाचे ते सर्व आपणास कळलेले आहे; ज्ञान पूर्ण झाले असल्याने परिस्थितीवर पूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित करणे आपल्या आवाक्यातले आहे; असे पूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक ती यंत्रणा आपण उभारलेली आहे; रीतिभाती व नियम यांनी बद्ध अशी व्यवस्था लावून दिली आहे; तेव्हा आता मोठा अपघात

होणे शक्यच नाही, असेच उत्तर भोपाळची दुर्घटना घडण्याआधी दिले गेले असते.

आधुनिक माणसाला प्रौढी वाटते याला दोन कारणे आहेत. नैसर्गिक घडामोडींवर मात करण्याची, त्यांच्यावर काबू प्रस्थापित करण्याची, आपणास हवे ते घडवून आणण्याची शक्ती, गुरुकिल्ली पूर्वनिश्चित आराखड्यानुसार केलेल्या प्रयोगांद्वारे हस्तगत केलेल्या विज्ञानात असते आणि तंत्रविज्ञानाधिष्ठित रचनांच्या, व्यवस्थांच्या द्वारा आपण मानवी अपूर्णतेमधून निर्माण होणारी अनिश्चितता, घडणारे आघाती योगायोग यांचे पूर्ण निर्मूलन करू शकतो ही आधुनिक माणसाची दुहेरी धारणा आहे. कारणा-शिवाय कार्य घडत नाही; कार्यकारणसंबंधाची उकल माणसाला होऊ शकते; आणि एकदा अशी उकल झाली की, योग्य 'कारणां'द्वारा आपण आपल्या इच्छे-अनिच्छेनुसार 'कार्य' घडवून आणू शकतो. अशा रीतीने, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये विज्ञाना-धरित तंत्रविद्येचा विकास करीत करीत आपण स्वतःच्या कल्पनेतील आराखड्यानुसार व उद्दिष्टां-नुसार सर्वस्वी मानवनिर्मित व शास्त्रपूत अशी परिपूर्ण रचना साकार करू शकतो; किंबहुना, मानवा-चाही अंतर्बाह्य पुनर्रचना आपण याच न्यायाने घडवून आणू शकतो या निष्कर्षाला आधुनिक माणूस पोचला आहे. विज्ञान व विज्ञानाधारित तंत्रविद्या यांच्या आधुनिक अवतारामधून माणसाचा स्वतःविषयीचा आत्मविश्वास प्रौढीमध्ये रूपांतरित होत गेला आहे. त्याला 'ग' ची बाधा झाली आहे.

उद्योग जितका आधुनिक, तंत्रविद्या जेवढी अद्य-यावत, कर्तृत्व जेवढे उच्च कोटीचे व निर्विवाद तेवढी प्रौढी जास्त; 'ग' ची बाधा अधिक.

सर्वच धर्मपरंपरांमध्ये गर्व हे पराकोटीचे पाप होय. ईश्वरालाच आव्हान करण्याचा उद्धटपणा गविष्ठ माणूस करीत असतो. हे महत्पाप अशासाठी की, वस्तुतः माणूस हा हीनदीन आहे, दुबळा आहे; ईश्वरी अनुग्रहाखेरीज त्याचा उद्धार अशक्य आहे. ईश्वर नावाची शक्ती अस्तित्वात आहे की नाही, ती सक्रियपणे जगाचे चालकत्व बारीकसारीक तपशीलांमध्ये जाऊन करते की नाही, हे मुद्दे येथे आपण सोडून देऊ. पापपुण्याची संकल्पनाही सोडून देऊ. तरीदेखील या आकलनात सनातन सत्यच

ग्रथित झालेले आहे. माणसाला होणारे ज्ञान तुकड्या-तुकड्यांमध्ये असते; परिस्थितीत अनुस्यूत सर्व कारक घटकांचे ज्ञान त्याला होऊ शकत नाही, कारण परिस्थिती अत्यंत गतिमान आहे. एकाच क्षणी असंख्य ठिकाणी वा घटकांच्या ठायी ती चल असते व या सर्व बिंदूंचे नियंत्रण करणे माणसाच्या आवाक्याबाहेरचे आहे, कारण कोणत्याही एका क्षणी तो सर्वत्र उपस्थित राहून सर्व ज्ञान प्राप्त करून घेऊ शकत नाही. ज्या घटकांच्या बाबतीत त्याला ज्ञान होते वा असते, त्या सर्व घटकांच्या वर्तनाचे ज्ञान आहे म्हणून तो पूर्ण नियंत्रण करू शकतोच असे नाही. आधुनिक विज्ञानाद्वारे त्याला होणारी उकल व तंत्रविद्याधिष्ठित रचना या परिपूर्ण नियंत्रक शक्ती प्राप्त करून देतात असा आभास होतो. याचे कारण जिवंत व व्यामिश्र परिस्थितीचा गतिमान संदर्भ आपण विसरलेले असतो.

भोपाळच्या युनियन कार्बाईड कारखान्याचा तंत्र-विद्यात्मक आराखडा अद्ययावत होता. कारखान्याची उभारणी चोख होती. पण कारखान्याचे दैनंदिन कामकाज, तीमधून दर क्षणास अस्तित्वात येणारी नवी परिस्थिती व तिच्यामधून उत्पन्न होणाऱ्या नव्या शक्यता हा जिवंत व गतिमान संदर्भ, ती-मध्ये गुंतलेल्या असंख्य घटकांचे-मानवी (कामगार-कर्मचारी-अधिकारी), नैसर्गिक (बदलते हवामान, पाणी साचणे-झिरपणे इत्यादी) व तांत्रिक (टाक्यां-मधील साठे, यंत्रांची अवस्था इत्यादी)-अपुरे ज्ञान व त्याहूनही अधिक अपूर्ण असे नियंत्रण; या बाबींचे सतत भान राखले गेले नाही, त्यांची योग्य ती दखल घेतली गेली नाही. पण आपण आधुनिकतम तंत्र-विद्याधिष्ठित संस्कृतीचे वारसदार, प्रवक्ते व विनीचे शिलेदार आहोत असा गर्व बाळगणाऱ्यांनी स्वतःच्याच हातांनी अशी दखल घेण्याचे दरवाजे बंद केलेले असतात. भोपाळसारख्या दुर्घटना घडतात त्याचे मूळ परिस्थितीच्या, नियंत्रणापलीकडे राह-णाऱ्या व्यामिश्र व गतिमान संदर्भांचे भान अशक्य करणाऱ्या गर्वामध्ये आहे.

वैज्ञानिक संशोधन व तंत्रविद्येचा विकास हा सारा मानवी व्यवहारच अव्यापारेषू व्यापार असून तो सोडून द्यायला हवा असे नाही. मात्र या व्यव-हारांचे स्वरूपच असे आहे की, माणसाला आजवर

जे ज्ञान झाले आहे व पुढेही जे ज्ञान गोळा होत राहील ते केवळ आंशिक असेल; अज्ञानाचा प्रदेश सदैव विस्तीर्णच राहणार आहे; ही जाण व त्यापोटी येणारी नम्रता यांची जोड हवी आहे. तसेच, माणूस स्वलनशील आहे, षड्विकारयुक्त आहे म्हणून अपूर्ण आहे याचे भानही कायम असायला हवे. तात्पर्य असे की, आपण सर्वज्ञ नाही आणि परिस्थिती पूर्णपणे आपल्या आवाक्यात कधीच नसते; योगायोग, अपघात, अनपेक्षित व निनि-योजित धोके/संकटे कधीही घडू/उपस्थित होऊ शकतात, याचा स्वीकार मनोमन करायला हवा.

प्रश्न केवळ युनियन कार्बाईडच्या मालक-संचालक-व्यवस्थापकांच्या गविष्ठपणाचा वा त्यापोटी होणाऱ्या उर्मट वागणुकीचा नाही. प्रश्न एका संबंध समाजव्यवस्थेला व संस्कृतीला झालेल्या 'ग' च्या बाधेचाही आहे. जीवनाचे, समाजव्यवस्थेचे, संस्कृतीचे आधुनिक कालखंडातील तंत्रविद्यावादी वळण मूलतः बदला, असा इशारा भोपाळच्या दुर्घटनेने पुन्हा एकवार दिलेला आहे.

- ३ -

भोपाळसारखी मोठी दुर्घटना घडली म्हणजे, साहजिकच, यासाठी जबाबदार कोण, अपराधी कोण असा प्रश्न पुढे येतो. जबाबदार मंडळींना शासन व्हावे असा आग्रहही धरला जात आहे. विशेषतः क्रांतिकारक डावे राजकारण करण्याचा दावा करणाऱ्या मंडळींकडून ही मागणी विशेष जोरदारपणे केली जात आहे.

अक्षम्य निष्काळजीपणाचा, अक्षम्य अदूरदर्शीपणाचा अपराध उच्चपदस्थांकडून घडला आहे यात काही शंका नाही. या कारखान्याच्या संदर्भात ज्यांच्या ज्यांच्यावर विशिष्ट जबाबदारी होती आणि ज्यांनी ज्यांनी ती योग्य रीत्या पार पाडली नाही, त्यांना योग्य शिक्षा/दंड व्हावा ही मागणी आजच्या समाजमान्य रीतींना अनुसरून आहे. त्या चौकटीत ती न्याय्यही म्हणता येईल. कंपनीकडून मिळवावयाच्या नुकसानभरपाईच्या वा सरकारकडून प्राप्त करून घ्यावयाच्या सवलतीच्या मुद्द्याचा समावेश यातच होऊन जातो.

केवळ काही व्यक्तींच्या अपराधावर बोट ठेवून त्यांना शिक्षा केल्याने बाब निकालात निघाली, असे मानणे मात्र पुरेसे नाही. भोपाळच्या दुर्घटनेसारख्या दुर्घटनांचे आकारमान इतके मोठे असते की, त्यांना एक व्यक्तिनिरपेक्ष असे परिमाणही असते. हीच गोष्ट वेगळ्या प्रकारे पुढीलप्रमाणे मांडता येईल : युनियन कार्बाईड कंपनीत उच्च पदांवर वेगळ्या व्यक्तींचा कोणताही संच काम करीत असता, भारतातील सरकारांमध्ये मंत्री म्हणून वा सनदी नोकर म्हणून अन्य कोणता पक्ष वा अन्य कोणी व्यक्ती काम करीत असत्या तरी ९९ टक्के शक्यता अशी की, आज जे घडले तेच घडले असते. म्हणजेच अशा दुर्घटना घडण्याच्या मागे व्यक्तींच्या गुणदोषांपलीकडे व्यवस्थेचेही वैशिष्ट्यपूर्ण चरित्र असते.

व्यवस्था दोषी असते याचा अर्थ अमुक एक राजकीय पक्ष वा सत्ताधारी वर्ग दोषी असतो असेच केवळ नाही. युनियन कार्बाईड कंपनी ज्या प्रकारे व्यवहार करीत होती; अशा कंपन्यांसंबंधी, उद्योगांसंबंधी सरकारची जी धोरणे व भूमिका होत्या त्यांना सर्व समाजामध्येच शिष्टमान्यता होती. त्यांचा केवळ स्वीकार समाजाकडून होत होता असे नाही तर त्यांचा पुरस्कारही होत होता. उदाहरणार्थ, भोपाळ शहराच्या सीमेवर असलेला कारखाना हलवावा अशी शिफारस एका सनदी प्रशासकाने केली होती ही गोष्ट खरी. कारखान्याचे स्थलांतर करण्याऐवजी त्या प्रशासकाचीच बदली करण्यात आली या घटनेस अलीकडे बरीच प्रसिद्धीही देण्यात आली. या सनदी प्रशासकांच्या मागे समाजातील इतर राजकीय वा सार्वजनिक शक्ती उभ्या राहिल्या नाहीत ही गोष्ट विसरता कामा नये. भोपाळची दुर्घटना घडण्यापूर्वी त्या कारखान्यातील संरक्षक उपाययंत्रणा व व्यवस्था, त्या कारखान्याचे धोरण व कारभार यांच्याविषयी कोणाचा सतत जोरदार आक्षेप होता असे ऐकवात नाही. भोपाळची घटना घडून गेल्यावरही याच जात-कुळीच्या शेकडो मोठ्या उद्योगांच्या संदर्भात कोणत्याच प्रस्थापित राजकीय पक्षांनी वा अन्य राजकीय-सार्वजनिक शक्तींनी ठाम भूमिका घेतलेली नाही. तशी भूमिका घ्यावयाची झाल्यास आजच्या सर्व मोठ्या शहरांचे औद्योगिक जीवन

काही काळ तरी विस्कळीत झाल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून अशी भूमिका घेतली जात नाही, असेही नाही. युनियन कार्बाईडसारखे मोठे कारखाने आपल्या गावात / भागात असावेत असा उलट आग्रह आढळतो. अशा कारखान्यांमुळे उत्पन्न होणारा रोजगार व नोकऱ्या, शहरांची / भागाची होणारी 'भरभराट', व 'प्रगती' या सगळ्यांचे जबरदस्त आकर्षण समाजात आढळते. तात्पर्य असे की, व्यवस्था व तिला उचलून धरणारी सैद्धांतिक विचारप्रणाली दोषी आहेत असे म्हणण्याचा अर्थ, साकल्याने विचार करता, अशा मोठ्या दुर्घटनांना सारा समाजच जबाबदार असतो असा होतो.

भारतातील गोरगरीब, शोषित व अडाणी जनते-नेही भरभराटीची व प्रगतीची जी कल्पना वा प्रतिमा उराशी बाळगलेली आहे, त्या प्रगतीच्या दिशेने जाण्याचा जो मार्ग कल्पिलेला आहे त्यात युनियन कार्बाईडसारख्या उद्योगांना मानाचे स्थान आहे या गोष्टीचेही महत्त्व नजरेआड होऊ देता उपयोगी नाही. या देशातील पांढरपेशा, शिक्षित वरिष्ठ वर्गांनी या सर्व गोष्टी त्यांच्या मनात रुजविल्या असे म्हणता येईल. पण आज त्या फार पक्क्या रुजल्या आहेत हे मात्र नक्की. हवेचे, नद्यानाल्यांचे, जमिनीचे प्रदूषण नको म्हणता ना, मग आम्ही आमचे कागदाचे, रसायनांचे, धातूचे, औषधांचे कारखाने बंद करतो (वा अन्यत्र नेतो) असे कोणी बडा उद्योगपती म्हणेल तर त्यास प्रदूषणग्रस्त जनतेचा सक्त विरोधच प्रथम होईल.

आर्थिक-औद्योगिक 'विकासा'चा आधुनिक मार्ग अनुसरण्यास उत्साही पाठिंबा देणारे, त्या 'विकास'-प्रक्रियेचा लाभ मिळत असलेले, शासकीय आर्थिक-औद्योगिक व तंत्रविद्यात्मक धोरणांचा पाठपुरावा करणारे म्हणून आणि समाजाचे सभासद या नात्याने भोपाळमध्ये मृत्युमुखी पडलेल्या हजारो जीवांच्या प्राणहानीस, आणि कमीअधिक प्रमाणात अपंग व रोगग्रस्त बनलेल्या आणखी हजारो लोकांच्या दुर्दशेस आपण सारेच जबाबदार आहोत.

मात्र आज आपणास दृश्य कोणते पहावयास मिळत आहे? या दुर्घटनेला जबाबदार असण्यातला आपला वाटा कबूल करून त्यासाठी योग्य ते प्रायश्चित्त घेण्यासाठी कोणीच पुढे येत नाही. कोर्टा-

बाहेर तडजोड करून कमीअधिक मदत द्यावयास कंपनी उत्सुक आहे, पण आपण जबाबदार आहोत हे मात्र पूर्णपणे नाकारत आहे. सरकार सानुग्रह अनुदान वा भरपाई देत आहे, पण घडले त्याला आपण कोणत्याही प्रकारे जबाबदार असल्याचे नाकबूल करते. विरोधी राजकीय पक्ष, क्रांतिकारक डाव्या संघटना, कामगार संघटना, अन्य स्वयंसेवी संघटना, सर्वच, कंपनी व सरकारला दोषी धरून निषेधाचा आवाज उठवीत आहेत, अपराध्यांना शिक्षा झालीच पाहिजे असा आग्रह करीत आहेत. पण यांपैकीही कोणी आपल्या वाट्याचा अपराध पदरात घेत नाही.

म्हणजे, आजवरच्या जागतिक इतिहासातील या प्रकारची सर्वांत मोठी दुर्घटना घडूनही ती आम्हाला अंतर्मुख करण्यात पूर्णपणे अपयशी ठरली आहे. भारतीय समाजातील कोणत्याही विभागाचा वा वर्गाचा वा घटकाचा सदसद्विवेक जागृत झाला आहे असे आढळत नाही. आपले घोडे पुढे दामटायला हे चांगले निमित्त सापडले आहे, या प्रसंगाचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घ्या, अशीच एक उत्तेजना अधिक आढळते.

आपापल्या लोकहितैषी का होईना पण पक्षपाती समाजकारणासाठी वा हितसंबंधी राजकारणासाठी भोपाळमध्ये विषारी वायूच्या प्रकोपाने मेलेल्यांचा वा आपद्ग्रस्त बनलेल्यांचा उपयोग करून घेण्यामुळे त्या घटनेला आपण एका सवंग पातळीवर आणून ठेवले आहे अशा घटनांना असलेल्या मानवी पातळीवरील सार्वत्रिक व सार्वकालिक विराट शोकात्म परिमाणाकडे झालेल्या उपेक्षेमुळे व्यक्तिगत व सामाजिक पातळीवर आपले व्यक्तित्व आणि जीवन यांची आध्यात्मिक-नैतिक उंची आणखी कमीच झाली आहे.

ती किती कमी झाली आहे याची दोन तीन साधी ममके आहेत. भोपाळला किती माणसे मृत्युमुखी पडली याचे विश्वासाहं उत्तर अद्यापही आपणाजवळ नाही आणि ते कधी तरी मिळेल अशी आशा बाळगायलाही जागा नाही. मेथिलआयसो-सायनेटच्या विषारी दुष्परिणामाविषयी व वैद्यकीय उपचारांविषयी अनावश्यक गुप्तता तरी राखली जात आहे किंवा एकंदर गोंधळाची व अनास्थेची

परिस्थिती आहे. तीही नजीकच्या काळात दूर होण्याची लक्षणे दिसत नाहीत. मृत्युमुखी पडलेल्यांच्या तुलनेने वायूच्या विषारी प्रकोपाने अपंग व रोगग्रस्त झालेल्यांची संख्या मोठी आहे, अनाथ झालेल्या मुलांची संख्या बरीच आहे यावर सर्वांचे एकमत आहे. त्यांच्यापर्यंत तात्काळ काही मदत तातडीने पोचविणे आणि त्यांचे व्यवसायात व जीवनात पुनर्वसन करणे ही कामे गलथानपणाच्या, भ्रष्टाचाराच्या, नियमांच्या जंजाळाच्या फेऱ्यात सापडलेली आहेत.

- ४ -

प्रत्येक समाजात समाजाचे सूत्रचालन करणारा धुरिणांचा एक वर्ग असतो. अपेक्षा अशी असते की, त्याच्या ठायी दूरदृष्टी, सारासारविवेक, समंजसपणा इत्यादी गुण अधिक प्रमाणात असतात. अशा धुरीण-वर्गालाही स्वतःचा स्वार्थ असतो, आणि धुरीणवर्ग व सर्वसामान्य जनता यांच्यातील संबंध हे प्रभुत्वाचे व शोषणाचे असतात ही गोष्ट गृहीत धरूनच ही अपेक्षा राखलेली असते. भारतातील परिस्थिती आज विशेष चिंता व अस्वस्थता निर्माण करणारी आहे. कारण येथील समाजधुरीणवर्ग सदसद्विवेकहीन, अदूरदर्शी व असमंजस बनलेला आहे. त्यातही, चित्तेचे अधिक विशेष कारण जर कोणते असेल तर हे की, अधिक शिकलेली, अधिक हुशार माणसे, अधिक स्वाधीन व अधिक आपल्या खाजगी जीवनाच्या कोषात स्वतःस गुरफटून घेणारी बनलेली आहेत.

अशा परिस्थितीमध्ये भोपाळच्या दुर्घटनेचा आधार घेऊन प्रस्थापित व्यवस्थेशी राजकीय संघर्ष छेडण्याचा प्रयत्न काही व्यक्ती व संघटना करीत आहेत. यात अनुचित असे काहीच नाही, किंबहुना, सर्वच सामाजिक घडामोडींचे राजकीय परिमाण न विसरणे अत्यावश्यक आहे.

मात्र राजकीय संघर्षाच्याही पातळ्या अनेक असतात. प्रत्येक पातळीवरील राजकीय संघर्ष व्यवस्थेला मूलगामी अर्थाने आव्हान देतो असे नाही. लोकशाही राजकारणाच्या रूढ रीतीनुसार, सत्तेवर असलेल्या प्रतिस्पर्धी पक्षाच्या हातून सत्ता हिसकावून घेण्याच्या उद्देशाने, घडणाऱ्या प्रत्येक दुर्घटनेस सत्ता-

धारी पक्षास जबाबदार धरणे, त्या पक्षाविरुद्ध हवा निर्माण करणे ही गोष्ट शिष्टमान्य आहे सत्तासंपादनाच्या या राजकारणामधूनही समाजामध्ये एक गतिमानता टिकून राहते, कायद्याचे राज्य व नागरिक-स्वातंत्र्ये यांचे रक्षण होण्याच्या दृष्टीने या राजकारणासही मोठे महत्त्व आहे ही गोष्ट न नाकारताही आपण असे म्हणू की, समाजव्यवस्था व तिची सैद्धांतिक नैतिक बैठक मूलतः बदलण्याची क्षमता या राजकारणाच्या अंगी नाही.

भोपाळची दुर्घटनाच नव्हे तर अशा कोणत्याच मोठ्या दुर्घटनेभोवती सत्ताधारी पक्षाच्या विरोधात राजकीय मोर्चेबंदी करण्यावर आपली शक्ती विरोधी पक्षीयांनी केंद्रित केली आहे असे अलीकडच्या काळात आढळत नाही. निवडणुका तोंडावर आलेल्या असूनही दिल्लीतील शिखांची कत्तल, भोपाळमधील विषारी वायूचा प्रकोप, कोसी नदीचा बांध फुटून झालेला आर्कात, यांपैकी कोणत्याही घटनेचा ज्वलंत राजकीय प्रश्न बनविण्याचा प्रयत्नही झाला नाही. राजकीय पक्षांच्या दृष्टीने त्या स्थानिक घटनांच राहिल्या. निवडणुकांच्या राजकीय आखाड्यात उतरलेले सर्व राजकीय पक्ष त्याच एका समाजधुरिणांच्या वर्गाचे घटक असण्याचा हा स्वाभाविक व अटळ परिणाम आहे. म्हणजेच या घटनांना धरून, व्यवस्थेच्या चौकटीतले, राजकारण करण्याइतकेही महत्त्व त्यांचे नाही असे तरी त्यांना वाटत असावे किंवा त्यांची ताकद व उभारी पार संपलेली असावी.

प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हान देण्याचे तर राहोच; प्रस्थापित सत्ताधारी पक्षाच्या राजवटीचे अस्तित्व मान्य करून त्या राजवटीकडून आपल्या काही मागण्या पदरात पाडून घेण्याचे, भ्रष्टाचार व गलथानपणा यांविरुद्ध आवाज उठविण्याचे, काही ठरावीक मुद्द्यांवरून सरकारला नमविण्याचे राजकारण ही राजकीय संघर्षाची दुसरी एक पातळी आहे.

भोपाळमध्ये आज अनेक समाजपरिवर्तनवादी क्रियाशील आहेत. त्यांपैकी काहींचा भर लोकांचे संघर्षासाठी संघटन करण्यावर आहे. या संघटनांच्या पाठीशी उभे राहणारे लहान गट व संघटना देशाच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये आपापल्या परीने निषेधात्मक मोर्चे, सभा, प्रदर्शने आयोजित करीत आहेत;

आपद्ग्रस्तांसाठी मदत गोळा करीत आहेत. व्यवस्थेलाच आव्हान देण्याची भाषा ही सर्व मंडळी करीत असली तरी, तपशीलात जाऊन पाहिल्यास, त्यांचा रोख अधिक करून युनियन कार्बाईडच्या विरोधात, व या कंपनीला पुढ्यात घालून. पाश्चिमात्य भांडवलशाही देशांमधील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या विरोधात आहे. जागतिक पातळीवर बड्या सत्तांमध्ये - 'भांडवलशाही' विरुद्ध 'साम्यवादी' या नावाखाली जो वर्चस्वासाठी संघर्ष चाललेला आहे त्या संघर्षात कम्युनिस्ट गटाची बाजू घेण्याचा आशय या संघटनांच्या भूमिकेमधून व्यवहारात निष्पन्न होतो. प्रत्यक्षात, या देशांमधील भांडवलशाही व्यवस्थेस आव्हान उपस्थित होण्याऐवजी, विवक्षित कंपनीविरुद्ध व सरकारविरुद्ध आपद्ग्रस्तांना मदत व नुकसानभरपाई मिळवून देणारा 'दबाव गट' (प्रेसर ग्रुप) असे स्वरूप या संघटनांच्या चळवळीला व संघर्षाला प्राप्त झालेले आहे. भोपाळच्या दुर्घटनेचा अनिवार्य व आंतरिक अंगभूत संबंध भांडवलशाही औद्योगिक व आर्थिक व्यवस्थेशी व राजनीतीशी लावून दाखविण्यात आलेले अपयश आणि कम्युनिस्ट राजकीय पक्षाचा दुबळेपणा ही त्याची कारणे आहेत.

प्रस्थापित व्यवस्थेला आव्हान उपस्थित करणारे राजकारण भोपाळच्या दुर्घटनेला आधारभूत धरून उभे करावयाचे असेल तर त्या घटनेचे कोणते परिमाण ध्यानात घ्यावयास हवे? कोणत्या मुद्द्याचा राजकीय प्रश्न बनवावयास हवा?

याची स्पष्टता होण्यासाठी एक वेगळाच प्रश्न विचारू. विषारी वायूची गळती ही नैसर्गिक आपत्ती नव्हती; तो अपघात असला, तरी असे अपघात हे उघडच, विवक्षित तंत्रविद्याधिष्ठित औद्योगिक व्यवस्थेत व तिच्या बुडाशी असणाऱ्या सैद्धांतिक-नैतिक विचारप्रणालीच्या प्रभुत्वाखाली आणि या दोन्हीमुळे निर्माण होणाऱ्या वातावरणामध्येच व उत्पन्न होणाऱ्या मानसिक ठेवणीमुळे घडू शकतात. असे असूनही अशा अपघातांची जबाबदारी व्यापक व्यवस्थेच्या पातळीवर आग्रहाने नाकारण्यात कोणाचा कोणता हितसंबंध आहे? भोपाळच्या अपघाती दुर्घटनेची जबाबदारी अंगाबाहेर झटकून टाकण्यात युनियन कार्बाईड कंपनी व तिचे अधिकारी

यांचा असलेल्या व्यक्तिगत व कंपनीपातळीवरील हितसंबंध समजू शकतो; पण समाजव्यवस्था व तिचे सैद्धांतिक-नैतिक अधिष्ठान यांच्याशी असलेला संबंध नाकारण्यात कोणाचा कोणता हितसंबंध आहे?

रूढ स्वरूपाचे मार्क्सवादी वर्गीय विश्लेषण येथे पुरे पडत नाही. आर्थिक विकास, आधुनिकता, अद्ययावत प्रगल्भ तंत्रविद्या, वस्तुवैपुल्य व निःशुद्धता उपभोग यांवर भर देणारी भरभराट व ऐहिक समृद्धी, 'निसर्गावर विजय', इत्यादी संकल्पनांनी त्या संकल्पनांमधून सूचित होणाऱ्या जीवनदृष्टीने जीवनाच्या श्रेयाविषयीच्या धारणेने ज्यांच्या मनाची पकड घेतलेली आहे, त्या सर्वांचा हितसंबंध गुंतलेला आहे. त्यांना आजचाच औद्योगिक तंत्रविद्याधिष्ठित समाज टिकवायचा, वाढवावयाचा, परिपूर्णतेला न्यावयाचा आहे. केवळ स्वतःच्या संकुचित स्वार्थासाठी त्यांना ही व्यवस्था हवी आहे असे नाही. या व्यवस्थेचा पक्ष आपण सोडला तर मानवसमाजाचे आधुनिकपण, पुरोगामीत्व व प्रगतिशीलताच संपुष्टात येईल असे त्यांना वाटते. अशा मंडळींमध्ये पांढरपेशा, उच्चशिक्षित उच्चवर्गीयांचाच तेवढा समावेश नाही, केवळ भांडवलशाहीच्या पुरस्कर्त्यांचा समावेश नाही. या संकल्पनांना व त्यांवर आधारीत जीवनदृष्टी, जीवनध्येये व समाजव्यवस्था यांना कामगार-शेतकरी वर्गांचीही, समाजवादी व साम्यवादी यांचीही तेवढीच बांधिलकी आहे व त्याच कारणांसाठी आहे. भोपाळच्या दुर्घटनेच्या संदर्भात, या दुर्घटनेचे मूळ सरळ सरळ आजच्या औद्योगिक तंत्रविद्येत, त्या तंत्रविद्येच्या जनक विचारप्रणालीत व समाजव्यवस्थेत आहे ही कबुली या मंडळींकडून मग कशी मिळणार; नैतिक जबाबदारी पत्करण्याचे तर दूरच राहो.

भोपाळच्या दुर्घटनेचा आधुनिकतेशी, 'निसर्गावर विजय' मिळविण्याच्या आकांक्षेशी, प्रस्थापित औद्योगिक तंत्रविद्येशी, जीवनदृष्टीशी व ध्येयांशी, आजच्या अनिर्बंध वस्तुवैपुल्यनिर्मिती व उपभोग यांसाठी चाललेल्या धडपडीशी असलेला साक्षात संबंध जाणणे म्हणजेच त्या घटनेचे खरे, वास्तविक राजकीय परिमाण जाणणे आहे. हा संबंध जे जाणतील तेच आमूल समाजपरिवर्तनासाठी

आवश्यक त्या क्रांतिकारक वाटचालीसाठी भविष्यात प्रस्थान ठेवतील.

- ५ -

भोपाळ दुर्घटनेला अनुलक्षून लिहिताना एका सद्गृहस्थांनी मोठा मार्मिक प्रश्न विचारला होता. विजेच्या धक्क्याने माणसे मरतात, म्हणून विजेची निर्मिती व वापरच आपण थांबवणार आहोत का ? याच धर्तीची इतरही अनेक उदाहरणे देता येण्यासारखी आहेत. एक ठळक उदाहरण रस्त्यांवर होणाऱ्या अपघातांचे आहे. अपघातात ठार वा जखमी झालेल्यांच्या बातम्या वर्तमानपत्रांत आपण रोज वाचतो. क्षणभर आपली प्रतिक्रिया उमटते. पण आपल्या दृष्टीने तीही अखेरीस एक बातमीच असते. यापुढे वेगवान वाहने वापरणे सोडूनच द्यायला हवे असे आपण म्हणत नाही. भोपाळला एका दणक्यात हजारो माणसे मेली, कित्येक हजार जखमी झाली. अपघाताचे आकारमान फार मोठे होते हे खरे. पण तीही आपण वाहनांच्या अपघाताच्या बातमीसारखीच घ्याव्यास हवी की नको ? त्याहून अधिक तीव्र व टिकाऊ स्वरूपाची प्रतिक्रिया होऊ देणे हे भावुकपणाचे लक्षण नव्हे का ?

वरीलसारखा युक्तिवाद करणारी मंडळी अपघातांविषयी बेफिकीर असतात असेच काही नाही. विजेच्या धक्क्यांनी, रस्त्यावरील अपघातांमध्ये वा भोपाळ येथील अपघाती घटनांसारख्या घटनांमध्ये माणसे मरू नयेत या दृष्टीने तंत्रविद्यात्मक व्यवस्था अधिकाधिक निर्दोष करण्यासाठी आवश्यक ते सारे काही करावे याविषयी त्यांचा पुरेपूर आग्रह असतो. पुष्कळदा प्राणहानी वा आरोग्यहानी कमीत कमी करण्याचा तोच एक असा खरा मार्ग आहे अशीही त्यांची धारणा असते. भावुक बनण्याला त्यांचा आक्षेप असतो.

ही माणसे बहुधा आधुनिक, बुद्धिप्रामाण्यवादी व 'विज्ञाननिष्ठ' असतात. वाढ, प्रगती, ऐहिक समृद्धी, तंत्रविद्या यांवर त्यांचा केवळ भर असतो असे नाही. तर ती त्यांची श्रद्धास्थाने व आद्यतत्त्वे असतात. ती हटवादी असतात. विश्वाचा पसारा म्हणजे बुद्धीची देणगी लाभलेल्या मानवाच्या पराक्रमाला मोकळे रानच, अशी त्यांची प्रामाणिक धारणा असते. वाढ, न. भा. २

प्रगती, समृद्धी, तंत्रविद्येचे चमत्कार या सान्या गोष्टी मानवाच्या पुरुषार्थाचे नवनवोन्मेष आहेत, व त्यांत कशाचाही वा कोणत्याही कारणाने व्यत्यय येणे गैर आहे अशी त्यांची ठाम भूमिका असते.

नित्य नवी विश्वे पादाक्रांत करण्याच्या ओघात अपघातांमध्ये काही प्रमाणात माणसे मरणार, जखमी होणार, त्यांचे आरोग्य बिघडणार ही गोष्ट अटळ आहे; कितीही काळजी घेतली तरी, या स्वरूपाची किंमत कधी कमी तर कधी जास्त, पण चुकविण्याची तयारी मानवाने ठेवलीच पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे असते. पुढे जाऊन त्यांचे असेही म्हणणे असते की, बुद्धी व तिच्या साहाय्यानेच सिद्ध केलेली तंत्रविद्या यांचा उपयोग करून एक दिवस परिपूर्ण मानवांची एक आदर्श, निर्दोष व सर्वांग-परिपूर्ण समाजव्यवस्था या पृथ्वीतलावर मानव साकार करणार आहे. हे स्वप्नरंजन नाही बुद्धी नावाची जी शक्ती मानवाला प्राप्त आहे तिची ही तार्किक परिणतीच केवळ असणार. या अर्थाने अशी सर्वांगपरिपूर्ण तंत्रविद्याधिष्ठित रचना अस्तित्वात येईपावेतो, आणि अशी रचना ही तंत्रविद्याधिष्ठितच असू शकते, दरम्यानच्या काळात, अपघातांमध्ये होणाऱ्या जीवितवित्तहानीचा स्वीकार आपण जाणतेपणी केला पाहिजे.

पृथ्वीवर नंदनवन अवतरल्यावर, अर्थातच, सर्व माणसांना अपरिमित सुखोपभोगाची प्राप्ती होणार आहे, ही गोष्ट वेगळी सांगायला नकोच. जे काही घडते आहे त्यात मानवी पराक्रम तर आहेच; पण त्यातच मानवी कल्याणही आहे. कारण शेवटी कल्याण, कल्याण म्हणजे तरी उदंड ऐहिक सुख-समृद्धीच ना ! जे ऐंद्रिय असते आणि ज्याचे 'वस्तु-निष्ठ' मोजमाप 'वैज्ञानिक' पद्धतीने करता येते तेच तेवढे खरे या कसोटीवर, सर्वांच्या सुखाची परमावधी गाठावयाची तर ज्यांच्या उपभोगामधून ऐंद्रिय म्हणजेच शारीर सुखाचा अनुभव प्राप्त होतो, अशा सर्व गोष्टींची (वस्तूंची) रेलचेल निर्माण करणे हे सामाजिक पातळीवर परमोच्च आर्थिक-औद्योगिक उद्दिष्ट ठरते. या उद्दिष्टाप्रतच आपण वाटचाल करीत आहोत. ही वाटचाल करण्यासाठी काहींचे बळी जाणार आहेत. हे कटू वास्तव आहे. अंतिम फलित ध्यानात घेता ही किंमत फार नाही.

आजच्या आर्थिक-औद्योगिक व्यवस्थेचे हे समर्थन ही मंडळी देत असली तर ती गोष्ट स्वाभाविकच आहे.

या युक्तिवादाबद्दल आपणास काय म्हणता येईल? उत्तरोत्तर जगाचा व्यवहार याच भूमिकेतून होत आहे. त्यापासून वाढलेल्या ऐहिक समृद्धीमध्ये आपण सर्व वाटेकरी आहोत. या अर्थाने, व त्या मर्यादेत, आपलेही या व्यवहारास प्रत्यक्षात, अजाणता का होईना, समर्थन आहेच. या युक्तिवादाच्या पाठीशी असलेली ही भक्कम ताकद हा युक्तिवाद करणाऱ्यांना चांगली ठाऊक आहे.

ज्यांची ही भूमिका आहे त्यांना अपघातामध्ये बळी जाणाऱ्यांविषयी खंत वाटत नाही असे नाही. भोपाळला घडले ते वाईटच घडले. बळींच्या कुटुंबियांना योग्य प्रमाणात नुकसानभरपाई मिळावी, रोगजर्जर व्यक्तींवर प्रभावी औषधोपचार व्हावेत, उद्ध्वस्त झालेल्यांचे व्यवस्थित पुनर्वसन व्हावे, ज्या अधिकारी-कर्मचाऱ्यांनी कर्तव्यपालनात कसूर केली त्यांना शासन व्हावे, इत्यादी इत्यादी सर्व गोष्टींच्या बाबतीत त्यांचा कटाक्ष व आग्रह कोणत्याही प्रकारे कमी असतो व असेलच असे म्हणता येणार नाही.

ज्या सद्गृहस्थांनी आरंभी उल्लेखिलेला प्रश्न उपस्थित केला होता त्यांनी तो प्रामाणिकपणे, पूर्ण गांभीर्याने उपस्थित केला होता. त्यांच्या मनातला भाव सवंगपणाचा नव्हता, किंवा लोक मेले याला त्यांची प्रतिक्रिया थंडपणाची नव्हती. आणि तरीही त्यांनी घेतलेली भूमिका अशुभ का आहे?

जन्म व मरण, आणि त्यांचा अखंड फेरा यांकडे कोरड्या, जीवशास्त्रीय दृष्टिकोनामधून पाहता येते. दृष्टिकोन कोरडा या अर्थाने की, भावना या माणसाच्या मनःच्या गोष्टी आहेत, निसर्गात जे घडते त्यावर भावनांचे आरोपण आपण करीत असतो याचे भान ठेवून, भावनाशून्य बनून निसर्गातल्या रीती जाणून घेण्याची भूमिका. तसेच, जन्ममरणाकडे आध्यात्मिक दृष्टीनेही पाहता येते. इथेही माणूस भावना व विकार यांच्या पलीकडे जाऊन सर्व घडामोडी जाणून घेत असतो. वरील दोन्ही दृष्टिकोन सुष्ट व दुष्ट या प्रकारे निवाडा करीत नाहीत; त्यांच्या लेखी असा भेदच नाही. कोणत्याही घडामोडी, मानवी हेतू, इच्छा वा प्रयत्न यांच्यामुळे वस्तुतः घडून येत नव्हत; तसे सामान्य लौकिक

व्यवहाराच्या पातळीवर आपणास वाटते खरे, पण तो आभास असतो, अशी या दोन्ही दृष्टिकोनांची मांडणी असते. घडामोडींचा विश्वव्यापी व अनाद्यंत कालाच्या संदर्भात विचार केला तर, जे घडते ते व्यक्तिनिरपेक्ष, मानवनिरपेक्ष अशा एका अखंड व स्वयंभू गतिमान व्यवस्थेचा भाग म्हणून घडत असते असेच आपणास म्हणावे लागते, आणि त्याचा स्वीकार करावा लागतो, असा हा युक्तिवाद आहे. मानवी पातळीवरून आपण खरे तर एवढेच म्हणू शकतो की, जे घडले ते तसे घडणारच होते.

विजेच्या धक्क्याने माणसे मरतात म्हणून विजेची निर्मिती व वापर या गोष्टी सोडून का द्यावयाच्या? या प्रश्नामागील दृष्टिकोन व युक्तिवाद या मानवनिरपेक्ष, आणि म्हणून सुष्ट-दुष्टातीत, भावनातीत पातळीवरून केलेला नव्हता, आणि नसतो, हे प्रथम लक्षात घ्यायला हवे. व्यवहाराच्या लौकिक पातळीवरून केलेलाच हा प्रश्न आहे. घडामोडींच्या वैश्विक पातळीवरून पाहताना माणसाला असलेले निवड-स्वातंत्र्य, त्याच्या इच्छा-आकांक्षा, त्याचे निर्णय, त्याची स्व-तंत्रता या गोष्टी आभासात्मक असतीलही; पण मानवाला म्हणून जे सीमित क्षेत्र मोकळे आहे त्या क्षेत्राच्या परिघात, म्हणजे दैनंदिन लौकिक व्यवहारांच्या क्षेत्रात या सगळ्यांचे अस्तित्व खरेच आहे. बीज निर्माण करावयाची का, तिचा वापर करीत राहावयाचा का, हे प्रश्न माणसाच्या निर्णयाच्या कक्षेतले म्हणूनच येथे उपस्थित केलेले आहेत. म्हणजेच सुष्ट-दुष्ट भेद, नीती-अनीती-विवेक जेथे प्रस्तुत असतात, त्याच कक्षेतला हा प्रश्न आहे.

वरील प्रश्नांच्या मागची भूमिका अशुभ का, याचे उत्तर आता देता येईल. जाणीवपूर्वक, नियोजनपूर्वक करावयाच्या गोष्टींच्या बाबतीत, त्या करीत रहावयाच्या की नाही याविषयी सारासार विवेक व निर्णय करताना, माणसांचे 'अपघाती' मरण हा मुद्दा विचारात घ्यायलाच हवा असा एक मुद्दा नाही; हा निवाडा वरील प्रश्नात, त्याच्या समर्थनार्थ केल्या जाणाऱ्या युक्तिवादात आणि त्याच्या पाठीशी असलेल्या भूमिकेत अनुस्यूत आहे, आणि हे अशुभ आहे.

इहलौकिक पातळीवरचे माणसाचे माणूसपण, किंवा अधिक नेमकेपणाने म्हणावयाचे तर, त्याची माणुसकी, माणसाचे मरण सवंग होऊ न देण्यावर अवलंबून आहे. माणसाचे मरण अनेकानेक कारणांनी व प्रसंगांमध्ये घडतच राहते. पुष्कळांदा ते मेलेल्या माणसाच्या मूर्खपणामुळे, हटवादीपणामुळे, बेपर्वाईने-देखील घडते. तरी पण 'त्याच्या कर्मणि तो मेला' असे म्हणून मोकळे होणे आपण अशुभ मानत आलो आहोत. तसेच, दुष्ट माणसाच्या मृत्यूचा आनंदोत्सव साजरा करणे ही गोष्ट किळसवाणी मानली गेली आहे. मरण, मग ते कोणाचेही असो व कोणत्याही कारणाने घडलेले असो, लौकिक व्यवहाराच्या पातळीवर, ती सर्व संस्कृतींमध्ये शोक करण्याजोगी घटना मानली गेली आहे. पूर्वी माणसे लहान टोळ्यांमध्ये राहत होती, तेव्हा प्रत्येक मृत्यू हा सान्या समाजासाठी शोकाचा प्रसंग असे. समाजाचा विस्तार झाला तसा सान्या समाजाचा सहभाग अशक्य होत गेला. पण आजही ज्यांच्या घरी मृत्यू घडलेला असतो, त्यांच्या शोकमग्न अवस्थेचा समाज आदरच करतो. ही परंपरा अर्थपूर्ण आहे. माणसाच्या व्यक्तित्वाला सुसंस्कृत बनविणारी ही परंपरा आहे.

किंबहुना असे म्हणता येईल की, मृत्यूची योग्य कदर करण्यावर जीवनाचे पावित्र्य व मांगल्य अवलंबून आहे. असेही म्हणू की, सजीव आणि निर्जीव या दोन कोटींमधील, तसेच मानव व मानवेतर प्राणी यांच्यातील अंतर व त्या अंतराचे वैशिष्ट्य व महत्त्व जर कशामुळे मूर्त होत असेल, ठसत असेल तर ते मृत्यूचा शोक करण्यामधून.

ऐहिक समृद्धी, तंत्रविद्यात्मक प्रगती, मानवी कल्याण यांच्या संदर्भात हाडामांसाच्या माणसांच्या मरणाचा जेव्हा रोकडा हिशेब मांडला जातो तेव्हा, माणसे म्हणजे जणू जरूर पडेल तसे मोडले, झिजले म्हणजे बदलून ध्यावेत असे निर्जीव 'स्पेअर पार्ट्स' बनतात. नव्हे, त्याही पलीकडे जाऊन, काही माणसांच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी जरूरीप्रमाणे बळी द्यायला हवेत असे बकरे बनतात. हा हिशेब केवळ रोकडाच नाही तर निर्घृणही आहे.

ही भूमिका जास्तच निर्दय व अमानुष ठरते याचे आणखीही एक कारण आहे. ज्या व्यवस्थेचा परिणाम म्हणून माणसांचे बळी जातात त्या व्यवस्थेत

त्या बळीची जबाबदारी मात्र कोणीच स्वीकारीत नाही. तंत्रविद्याधिष्ठित समाज ही व्यक्तिनिरपेक्ष व भावनिरपेक्ष व्यवस्था असावी अशी मुळी धारणाच आहे. या व्यवस्थेचेही, अर्थातच, कोणीतरी शिल्पकार असतात, धुरीण असतात ; व्यवस्थेपासून मिळणारे वेगवेगळे लाभही व्यक्तींनाच मिळत असतात. पण व्यवस्था एक रचून कार्यान्वित केली की, तिचा व्यवहार व्यक्तिनिरपेक्ष व भावनिरपेक्ष असणे आवश्यक व युक्त मानलेले आहे. जणू काही समाज-व्यवस्था हे एक रेडिओ किंवा मोटार यांसारखे यंत्रच आहे. या धारणेमुळे व्यवस्थेचा कारभार चालू असताना वेळोवेळी जी माणसे बळी जातात त्यांची जबाबदारी कोणाचीच नसते असे मानले जाते. किंवा, पुष्कळ वेळा तर, जे बळी गेले तेच स्वतःच्या मरणास जबाबदार धरले जातात. भोपाळला युनियन कार्बाईडच्या कारखान्याभोवती झोपडपट्ट्या उभारून वस्ती करायला ह्यांना सांगितले होते कोणी ? असा प्रश्न विचारला जातो, त्यामागे हीच धारणा दिसून येते. मरणारे आपल्या कर्मणि मरतात ; आणि कोणी कोणी मरत राहणारच ; पण समाजाची अखंड प्रगती होत राहिलीच पाहिजे ! अशी भूमिका घेतली जाते.

जगातल्या पुष्कळ समाजांमध्ये सान्या समाजाच्या भल्यासाठी म्हणून काही काही प्रसंगी नरबळी देण्याची पूर्वी प्रथा होती. अजूनही भारतात कधी कधी अशा घटना घडतात हे वर्तमानपत्रांवरून आपणास माहीत आहे. ही प्रथा निर्घृण व अमानुष आहे याविषयी आपले सर्वांचे एकमत होईल. आज ही प्रथा, तिचे मूळ संदर्भ व कोंदण गमावून बसल्याने पूर्णतया हिडीस व क्रूर बनली आहे. एक काळ असा होता की, ज्या वेळी पूर्ण गांधीयाने, विधिपूर्वक, समारंभपूर्वक लोकांच्या साक्षीने बळी दिला जावयाचा. बळी जाणाऱ्याचा सन्मान सारा समाज करीत असे ; ती एक आदरणीय व्यक्ती ठरत असे तिची कीर्ती चिरंतन राही. महाराष्ट्रातल्या किल्ल्यांच्या बुरुजांवर अनेक ठिकाणी असे बलिदान केले गेले त्यांची नावे गौरवपूर्वक कोरलेली आढळतात. बळीच्या कुटुंबियांना जमिनी इनाम दिल्या जात. या प्रथेचे येथे समर्थन करावयाचे नाही वा तिचे पुनरुज्जीवन

सुचवावयाचे नाही. पण प्रस्तुतच्या विवेचनाच्या संदर्भात दोन महत्वाच्या वैशिष्ट्यांकडे लक्ष वेधायचे आहे. नरबळीची जबाबदारी स्वीकारली जावयाची. बळी देण्याचा प्रसंग व्यक्ती व भावसापेक्ष असावयाचा. एका महत्त्वाच्या अर्थी समाज त्यात आपले सहभागीत्व जाहीरपणे, पूर्ण गांभीर्याने व जाणीवपूर्वक स्वीकारावयाचा. ज्यांचा बळी जावयाचा त्यांनी समाजासाठी, एका चांगल्या कृत्यासाठी स्वतःचा बळी जाणे स्वीकारलेले असावयाचे. माणसाचे मरण सर्वंग बनत नसे. उलट, धार्मिक विधिपूर्वक घेतला जाणारा तो बळी असल्याने मरण उन्नत पातळी गाठे.

ऐहिक समृद्धी, तंत्रविद्यात्मक प्रगती, मानवी पुरुषार्थाचे चमत्कार, मानवी कल्याण या 'अमूर्त' अशा संकल्पनांच्या प्रस्थापित शिष्टमान्य आशयांखातर जे नरबळी घेतले जात आहेत, त्यांत बळी जाणारे मात्र मातीमोलाने मरत आहेत. त्यांची कुटुंबे बेवारशी वाऱ्यावर सोडली जात आहेत. त्यांचा समाज ना विधिपूर्वक सन्मान करतो ना त्यांच्या मृत्यूला पावित्र्याचे अधिष्ठान प्राप्त करून देतो. त्यांच्या मरणाच्या पायावर रचलेली आजची औद्योगिक-तंत्रविद्याधिष्ठित संस्कृती त्यांच्या मरणावर 'अपघाती मृत्यू' असा शिक्का मारून मोकळी होते.

ज्या व्यवस्थेत व संस्कृतीमध्ये माणसाचे मरण हा सामाजिक पातळीवरील शोकाचा प्रसंग ठरत

नाही, ती एक खाजगी बाब बनवली जाते, ती समाजव्यवस्था व संस्कृती माणुसकीला, सहृदयतेला, कारुण्याला व प्रेमाला पारखी होत जाते. किंबहुना समृद्धी, प्रगती जितकी अधिक तितका तो समाज 'मानवी समाज' या संज्ञेला कमी कमी पात्र ठरत जातो. एका व्यक्तिनिरपेक्ष, भावनिरपेक्ष व्यवस्थेत माणसे स्कू-खिळ्यांसारखी फिट बसविली जाऊ लागतात.

विजेच्या धक्क्याने माणसे मरतात म्हणून वीज निर्माण करण्याची व वापरण्याची गोष्टच सोडून द्यावयाची का, हा प्रश्न यित्तरपणे विचारलेला नसतो म्हणूनच ते एक अधिक भयावह असे अशुभ चिन्ह असते. वृत्तीने थंड वा सर्वंग नसलेल्या व्यक्तीही, त्यांच्याही नकळत, मरणाचा इतक्या बंडपणे व सर्वंगपणे विचार करतात, तो बुद्धिनिष्ठ, शास्त्रपूत मानतात, यापासून आपण वेळीच बोध घ्यावयास हवा आहे.

मानवी कर्तृत्व, व्यक्तित्वाचा विकास, जीवनाची समृद्धी, समाजाची प्रगती, मानवाची परिपूर्णता इत्यादी शब्दांचे आम्ही आधुनिक काळात केलेले अर्थ, आणि ते अर्थ साकार करण्यासाठी अंगीकारलेली साधने व मार्ग माणसांच्या हृदयांची ओसाड वाळवंटे बनवीत असतील तर सान्याच गोष्टींचा मुळातून फेरविचार करण्याची गरज आहे हा तो बोध होय.